

РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ І ПУБЛІЦИСТІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор розкриває основні проблеми селян та аграрного сектора західноукраїнських земель кінця ХІХ — початку ХХ ст. Подано основні думки та переконання щодо вирішення аграрних проблем вчених-економістів, публіцистів та громадських діячів Західної України цього періоду.

In the article author exposes the basic problems of peasants and agrarian sector of Western Ukrainian earths in the end of XIX — on the beginning of XX century. Key points and persuasions are given in relation to the decision of agrarian problems of scientists-economists, publicists and publicmen of Western Ukraine of this period.

Ключові слова: вчений, погляди, аграрне питання, парцеляція, рента, земля.

ВСТУП

Наприкінці ХІХ ст. Галичина вважалася аграрним краєм і населення в основному займалося сільським господарством. На селі земля була чи не єдиним годувальником цілих галицьких сімей. Проте після скасування кріпацтва селяни не мали достатньої кількості землі, страждали від нестатків, виїжджали за кордон. Саме тому аграрне питання стало основною проблемою всього суспільного життя Галичини і знаходило своє відображення у працях вчених, економістів та публіцистів кінця ХІХ — початку ХХ ст.

Економічні погляди І.Франка на розв'язання аграрного питання досліджували такі вчені, як Д.Ф.Вірник, Є.А.Голубовська, С. Злупко, В. Левинський, Я. Товстуха та інші. На початку ХХІ ст. свої дослідження стосовно вирішення аграрних проблем окремими західноукраїнськими вченими кінця ХІХ — початку ХХ ст. публікували С.М. Злупко, М.Г. Шульський та автор статті в своїх попередніх публікаціях. Проте на сьогодні немає дослідження, яке б цілісно відображало думки та погляди стосовно аграрного питання вчених та публіцистів зазначеного періоду.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Автор прагне розкрити ступінь розуміння західноукраїнськими вченими та публіцистами кінця

ХІХ — початку ХХ ст. аграрних проблем та запропоновані ними шляхи подолання економічної кризи усього українського селянства.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Велику увагу поглядам І. Франка на вирішення аграрних проблем приділив С.М. Злупко у монографії "Іван Франко і економічна думка світу" (2006 р.) [10]. Бачення аграрних проблем В. Будзиновським дослідник розкрив, проаналізувавши його працю "Хлопська посілість". Погляди на аграрне питання Т. Войнаровського С.М. Злупко висвітлив у статті "В обороні добробуту українського селянства" [10, с. 23]. Усі ці праці С.М. Злупка насичені цитатами, містять велику кількість опрацьованого матеріалу і є цінними для дослідження поставленої проблеми.

М.Г. Шульський зазначив про комплексний підхід І. Франка до дослідження земельних відносин, оскільки вчений-енциклопедист брав до уваги існуючі форми господарювання Росії та інших країн світу. Дослідник також зауважив, що висновки та твердження І. Франка є обґрунтованими та співпадають з результатами досліджень провідних економістів [24, с. 249, 252].

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

На початку 70-х років ХІХ ст. найсильнішим та найпопулярнішим був москвофільський рух,

представником якого був Іван Наумович. Він радив для піднесення дрібних господарств купляти малі машини та найкраще насіння. І. Наумович виступав прихильником самостійних (хоч і дрібних) господарств та ремесел. Він запропонував урядові, за прикладом Росії, працювати над піднесенням малоземельних господарств, звернувши окрему увагу й на розмір податків. Вчений подав пропозицію осушувати болота, які займають значні площі та могли б приносити громадам великі багатства без особливих затрат. Таким чином, москвофіл закликав до розвитку в "науці землеробства", щоб не залишитися "ззаду за всім світом" [14, с. 87], звісно, не обійшовшись без похвали в бік російської влади. Цікавою є праця Наумовича "Крепкая воля і неумомий труд", в якій він закликав народ до невтомності в досягненні своїх цілей [13, с. 5—23], поєднання розумової та фізичної праці, трудолюбства та ощадності.

Однак, сучасник вченого Михайло Павлик вказав на важливий (з його точки зору) недолік в поглядах відомого москвофіла: "У него, як і в кожного тодішнього пересічного попа й Поляка, причинами народної темноти й бідності були п'янство, лінивість й безбожність, протів яких він рекомендував головно здержаність від горячих напитків, працю, ощадність і молитву" [17, с. 250].

Однією з найпопулярніших постатей у Галичині на переломі 70—80-х років XIX ст. був народовець Володимир Барвінський (1850—1883 рр.). Як притаманно народовцям, вчений критикував український народ за лінивість та схильність до пияцтва, що, зокрема, підтверджують такі слова: "Ви ту святу землю занастали нашим неробством..." [3, с. 8]. В. Барвінський вважав, що повинні заощаджувати навіть найбідніші, створювати власний малий капітал та засновувати товариства [3, с. 12]. Саме так, на його думку, слід боротися з бідністю. Зауважимо, що при цьому В. Барвінський поширював ідеї об'єднання капіталу та зусиль у спільних господарствах, що характерно для вчених його періоду.

Однією з перших праць В. Барвінського була брошура "Вексель і лихва — наша біда", в якій автор застерігає невідготовлених до господарювання в ринкових умовах селян не брати позики у лихварів. Вчений вважав, що лихварство породжувало затикування селянина у борги. Він дослідив, що селянське господарство приносило 6% чистого доходу, а банківський відсоток становив 9—15%, лихварський — ще більше. Відповідно, людям нічим було віддавати свої борги [3, с. 19]. Тому В. Барвінський наголошував на "анормальності наших кредитних відносин та безпомічності наших селян" [1, с. 119].

Зважаючи на це, вчений запропонував "сотворити для нашого народу раціональний кредит, відповідаючий потребам і природі наших селянських господарств" [2, с. 7]. Його процентна ставка мала би бути нижчою за максимальний чистий дохід від селянського господарства. На думку В.

Барвінського, налагодження дешевого кредиту потрібно здійснювати з допомогою держави, а також економічних асоціацій закордонної позики під 3—4% [2, с. 10]. Тому вчений вважав необхідним утворення "Рільничого банку", який надавав би кредити сільському господарству. Насамперед, йшла мова про заможних селян, які зможуть віддати кредит з відсотками та отримати від нього вигоду для свого господарства: "Не жадаємо кредиту для тих, що нічого не мають" [2, с. 12]. Ці слова також підтверджують, що В. Барвінський, як народовець захищав інтереси заможніших селян.

В. Барвінський боровся за зменшення земельного податку та рівний розподіл додатків до податків: "Кожний податок повинен бути лише частію чистого доходу, який має певна особа..." [1, с. 5]. Він висував практичну економічну програму, що мала на меті піднесення малоземельних селян, мало ремісництва та дрібного промислу і полягала в наступному: проведення комасації землі, здобутті дешевого кредиту, зменшення податків.

Підтримав ідеї народовців священник, журналіст та політик Степан Качала (1815—1888 рр.) в своїй праці "Що нас губить, а що нам помочи може": "Всі жалуються на тяжкі часи, на великі податки, а ніхто не жалується на своє лінивість і недбалість" [11, с. 6]. Вчений закликав до розвитку нових ідей у господарстві, використання досвіду світової економічної науки: "Світ поступає, а у нас господарюється так, як діди і прадіди наші господарили... Нам треба доброго промисловця, зручного ремісника і розумного хлібороба" [11, с. 48]. Зокрема, від себе народовець запропонував створювати запаси збіжжя та громадські позичкові каси для взаємодопомоги та порятунку від лихварства. Будучи послом в Галицькому Сеймі, С. Качала в 1878 р. написав важливу промову в справі надання кредиту хліборобам та ремісникам з метою порятунку їх від лихварства.

Священник, народовець Данило Танячкевич (1842—1906 рр.) закликав до створення спілок, які допоможуть краще та ефективніше вести господарство: "Асоціація має нам піддати під наші ноги твердий ґрунт, уплодивши землю нашу гідним благодотворним кредитом" [15, с. 4]. В 70-х роках XIX ст. він почав засновувати селянські ощадно-позичкові каси, їх ще називали "правдами", які надавали безвідсоткові або низьковідсоткові позики на певні господарські чи особисті потреби парафіян. Д. Танячкевич вважав селян основною продуктивною силою суспільства, а землеробство — найважливішим видом господарської діяльності, від якого залежать інші — ремесла, торгівля, фінанси.

Основну увагу на проблеми найбільш бідних селян звертали націонал-демократи, намагаючись покращити їх економічне становище та домагаючись рівномірного розподілу земель між ними.

Аграрне питання досліджував Володимир Навроцький, зізнаючись: "Признаємось, що заступаємо інтереси селянські" [12, с. 36]. Занепокоєння у вченого викликало актуальне на той час питання

роздроблення селянських земель та концентрація їх у незначній кількості великих землевласників. У статті "П'янство і пропінання в Галичині" В. Навроцький пише, що причиною бідності селян є п'янство, яке є наслідком лихварства, нужденного життя та нищівної політики уряду, а не моральної убогості народу [12, с. 184]. Він пише, що кожен крейцер від продажу горілки "обмитий не тільки кривавим потом, а й слізьми селянських родин" [12, с. 186]. Вчений констатує факт, що з метою легкого заробітку шляхта додатково ще й імпортувала спиртні напої для продажу галичанам. Захищаючи селян з низькими доходами, вчений запропонував збір податків від чистого доходу при встановленні мінімальної суми, з якої він би не сплачувався. В. Навроцький був прихильником диференціації земельної ренти та відзначав про велику ренту від ділянок під забудову в великих містах.

Особливої похвали від польських економістів зазнала критична робота Остапа Терлецького на працю Ю. Платтера про лихварство "Лихва на Буковині". О. Терлецький категорично не погодився, що причиною лихварства стало пияцтво та лінощі, а знайшов цьому пояснення в економічних причинах: "...мужик підпадає під лихву не для того, що він мужик руський, польський або німецький, але для того, що він мужик, значить малий продуцент. Коли в рільництві бере гору фабричний спосіб продукування, він зі своїм дрібним господарством так само не може витримати конкуренції і мусить пропадати, як пропадає дрібний ремісник у промисловій продукції, бо продукує він і менше, і дорожче, і гірше" [19, с. 133—134]. З наведеної цитати прослідковуємо, що О. Терлецький, як і В. Навроцький, виступав за створення великих спільних господарств, оскільки бачив згубний результат в дрібних. Праця "Лихва на Буковині" була конфіскована цензурою за те, що в бідності важко працюючого народу О. Терлецький звинуватив, перш за все уряд, котрий "обтяжив його різного роду здирствами" [19, с. 140].

Велику увагу аграрному питанню приділяв письменник, публіцист та всесторонньо розвинутий вчений — І. Франко. Він жив серед селян і йому були близькі усі їхні проблеми та потреби. Він вважав своїм обов'язком всіма силами захищати інтереси простого народу і писав: "Економічний стан народу — головна підстава цілого його життя, розвою, поступу. Коли стан економічний плохий — то говорити про поступ, науку — пуста балаканина" [21, с. 111].

І. Франко піднімає питання власності на землю: "земля перейшла у власність одиниць тільки шляхом насильства і підкорення...колись вона була суспільною власністю" [21, с. 41]. Під час досліджень І. Франко встановив, що "ще в 1819 р. в багатьох місцях Буковини земля була власністю громади, а найстарші, або голови громади, розподіляли цю землю періодично між членами для тимчасового користування" [21, с. 489].

У статті "Чого хоче "Галицька робітницька громада"?" [20, с. 50—62] вчений ставить вимогу, щоб

"уся земля з лісами та пасовиськами, ріками й озерами належала до тих громад, котрі на них працюють" [20, с. 58], а громадяни "ділили б поміж себе напрацьоване добро у міру того, як хто потребує і скільки та як працював" [20, с. 58]. Приватну власність вчений трактує як основного винуватця капіталістичних відносин, оскільки власник капіталу отримує високий прибуток, а працівник лише його мізерну частку [20, с. 104]. І. Франко не говорив, який тип господарства повинен бути на усупільненій землі. Справа була не в тому, чи буде це господарство "індивідуальне, родинне чи колективно-громадське" [20, с. 573], а в тому, що кожен громадянин повинен мати право на таку частину землі, "яка би запевнила йому і його родині удержання та правдиво людський розвій" [20, с. 573].

Зазначимо, що І. Франко не погоджувався з позицією удержавлення землі Генрі Джорджа як панцеєю від усіх проблем, наголошував на наявності у цій теорії численних хиб, на недостатній обізнаності її автора в економічній літературі. Натомість вченому більше імпонував проект державних закупівель землі, автором якого був німець Міхель Фліршайм [22, с. 106—112]. І. Франко пропонував частину земель надати у власність державі, а частину вона повинна викупити та надавати в оренду селянам у потрібному розмірі, при цьому забезпечити їх початковим оборотним капіталом [21, с. 304].

Вчений вимагав знищення залишків панщини (пропінання, монополії держави на тютюн та сіль тощо) та створення фонду для охорони селянської земельної власності. Звертаючи увагу на розміри селянських господарств, І. Франко визначив, що понад 350 000 селянських родин мають менше 5 моргів землі (1 морг=0,75 га — автор) (з них 216 000 — менше — 2 моргів)" [22, с. 38]. Цілком обгрунтованим було твердження, що господар з 2-ма моргами поля — "то вічний жебрак" [22, с. 122]. Заробіток галицького селянина в порівнянні з таким же трудівником у США був у 6—15 разів нижчим [22, с. 463]. І. Франко пропонує об'єднувати дрібні земельні ділянки, худобу та засоби праці, що допоможе в сукупності від тієї ж площі отримати більшу користь. Для прикладу вчений пропонував фільварок або американську ферму з застосуванням техніки, яка робить "рільничу роботу швидше, ліпше і дешевше" [22, с. 214]. Будучи прихильником створення фільварків у Галичині, І. Франко написав працю "Кілька слів о проекті фільваркової господарки на селянських грунтах" [22, с. 218—221]. Ведення колективного господарства, неоноразово стверджував він, сприятиме більшій продуктивності праці та меншим затратам часу.

І. Франко вважав недопустимим надання українських земель іноземцям [21, с. 573]. Далекоглядним є заповіт І. Франка економічно та розумно дбати про землю та всі її багатства, бо вона є одночасно власністю і скарбом всього народу [21, с. 570]. Для інтелігенції вчений дав цінну пораду навчати майбутніх аграріїв особливостей аграрної

політики в масштабі цілої держави [21, с. 540].

Активно боровся за покращення економічного становища краю М. Павлик. Критикуючи австрійський уряд, він у відповідь москвофілам наголосив, що разом зі звільненням від панщини селяни звільнились також від землі, пасовиськ та лісів. Вчений виступав проти приватної власності, котра сприяла концентрації засобів виробництва у володінні багатіїв та збіднінню решти дрібних власників. М. Павлик пояснює, що велике виробництво передбачає спеціалізацію праці, виготовляє товари дешевші, якісніші, тому має змогу вигідно їх продати. Натомість дрібне виробництво потребує великих затрат праці, внаслідок чого зростають ціни на товари та знижується конкурентоспроможність, що призводить до занепаду дрібних товаровиробників [18, с. 10—11].

М. Павлик в праці "Про спілки на Україні" (1882 р.) звернув увагу на вигідність оренди землі не поосібно, а в спілках [23, арк. 44—45]. Також він зазначив, що до створення описаних соціалістичних хліборобських спілок ніхто людей навмисно не закликав, а сформувались вони природнім шляхом як найкращий спосіб господарювання [23, арк. 45, 49 зв., 52]. Вчений вважав, що кредит не в змозі допомогти малоземельним селянам вибратися із злиднів, мала користь і від громадських кас та штихлірів. Остаточно дрібні господарства руйнувалися податками, суми яких перевищували прибуток від землі. Як єдиний спосіб для порятунку селянського та маломіщанського хліборобства М. Павлик пропонує створення великих хліборобських господарств, спільну закупівлю для них інструментів та машин [23, арк. 53]. Для прикладу гуртової праці на громадських ґрунтах автор приводить позитивні зміни в Англії та Швейцарії [23, арк. 53—55].

Поняття ренти досліджував С. Данилович. Відокремлюючи термін орендної плати, поняття "рента землі" вчений розумів як оплату, "яку бере власитель землі за те, що має монополні права власності над певним клаптом земської поверхні" [9, с. 50]. Вона "пливе з визискуваної праці робітників, з загального фонду додаткової вартості" [9, с. 57]. С. Данилович, як і решта прихильників соціалістичного ладу, виступав за знищення приватної власності на землю та її усупільнення [9, с. 67].

Про негативні наслідки аграрної реформи 1848 р. В. Будзиновський писав в праці "Хлопська посілість у Галичині" (1894 р.). Цінними також є його праці "Рільнична продукція в Східній Галичині і на Буковині" (1896 р.), "Панщина, єї початок і скасування" (1898 р.), "Жнива у Східній Галичині і на Буковині" (1898 р.), монографія "Хлопська посілість" (1901 р.).

На думку В. Будзиновського, покращення складної ситуації в аграрному секторі відбудеться тоді, коли "державна відкупить всю панську землю і ті хлопські землі, що ідуть на ліцитацію, ... розparcelює і буде віднаймати хлопським родинам так, щоби по батькові брав їх на посесію син. За

таку посесію платилося би державі лиш тільки, кілька треба, щоби удержати заряд державних ґрунтів" [7, с. 174]. При цьому вчений влучно зауважив, що ведення господарства необхідно організувати відповідно до вимог агрокультури, використовуючи нові здобутки науки та техніки. В. Будзиновський прогнозував технічні нововведення в українському сільському господарстві, які збільшать дохід від землеробства, сприятимуть концентрації виробництва та конкурентоспроможності продукції на світовому ринку за ціною. При цьому землероб "одержить за меншу працю більше продукту" [6, с. 65—66].

Учений не відкидав можливості та потреби кредитування сільського господарства і стверджував, що ігнорування капіталотворчої ролі кредиту було б "непростим гріхом" [6, с. 104]. Цей кредит повинен обов'язково використовуватись для створення продукції, а не для споживання, а його відсоток має узгоджуватись із земельною рентою.

Євген Олесницький (1860—1917 рр.) був членом "Просвіти", яка займалася розвитком ткацтва, молочарства, деревного та насінневого промислів, збутом сільськогосподарської продукції, допомогою в організації кас [16, с. 241—243]. Є. Олесницький найбільше долучився до покращення стану молочної галузі. З 1903 р. він почав займатися розвитком кооперативного молочарства, організовував спеціальні бесіди із селянами, писав статті в газеті "Діло", сприяв створенню Союзу руських молочарських спілок, а згодом Крайового господарсько-молочарського союзу (продукція яких була дешевшою від імпортованої і не поступалась за якістю), видав працю "Господар і промисловець" [16, с. 247—250].

Ставши депутатом Віденського парламенту, Є. Олесницький виступив на захист селян, домігся відшкодування збитків від невиконаних угод з Румунією та країнами Балканського півострова на користь "Сільського господаря", обговорював проєкт соціального забезпечення [16, с. 254]. У 1909 р. Є. Олесницький організував у м. Стрий першу хліборобську виставку, на якій відбулися збори товариства "Сільський господар". Учений відстоював потреби аграрного сектора та закликав до ведення українцями самостійної економічної політики в складі Австро-Угорщини.

Пропагуючи розвиток сільського господарства, Є. Олесницький організував "Господарську часопис", проводив цільові доповіді, бесіди, конференції, виставки, організував для молоді проходження господарської практики в Чехії тощо [16, с. 268]. У 1910 р. він став співзасновником Земельного банку іпотечного.

Неординарною на той час була пропозиція Ю. Бачинського у праці "Україна irredenta" (1895 р.) щодо змін у сільському господарстві. Вчений запропонував здійснити parcelяцію поміщицьких земель та надати їх селянам для господарювання на принципах акційного підприємства, щоби збільшити продуктивність праці [4, с. 76]. У праці

"Росія і Україна" Ю. Бачинський зазначив, що зернова політика на українських землях спричинила голодування та значну еміграцію українського населення [5].

На захист бідних селян став Тит Войнаровський, який активно боровся з їх проблемами, сприяв економічному розвитку селян, будучи багато років головою організації "Сільський господар". У 1908 р. Т. Войнаровського обрали до парламенту у Відні, де при вирішенні аграрних проблем він всіма зусиллями намагався покращити становище селян. Для аргументації своїх тверджень на дебатах Т. Войнаровський спирався на аналіз дохідної і видаткової частин бюджету селян. Вирішення проблеми Т. Войнаровський бачив у забезпеченні селян землею через розподіл поміщицьких маєтків, підвищення рівня їх освіченості та організованості.

19 червня 1908 р. Т. Войнаровський подав внесення на відтермінування селянської посілості з проектом аграрної реформи до Палати послів [8, с. 3]. Для підкріплення слів діями Т. Войнаровський розгорнув акцію парцеляції поміщицьких земель, у 1908 р. заснував парцеляційне товариство "Земля", в 1909 — "Земельний банк гіпотечний" та "Польський парцеляційний банк" (для підтримки парцеляційних заходів), співпрацював з Банком Краєвим (в особі Тадея Соловія).

Покращити ситуацію в аграрному секторі, на думку Т. Войнаровського, можна шляхом надання у повну власність селян достатньої кількості землі. Внаслідок цього селянин, виготовляючи надлишок продукції, збуваючи його на ринку, а згодом почне спеціалізуватися на виготовленні тієї продукції, яка є для нього найбільш вигідною з огляду на можливості та умови її виробництва. Такі прагнення до максимізації прибутку сприятимуть створенню заощаджень та здійсненню інвестицій у знаряддя праці та господарську діяльність загалом [8, с. 3—8].

Варто зазначити, що зусиллями Т. Войнаровського та митрополита А. Шептицького було викуплено і розпарцельовано більше 40000 моргів землі (1 морг=0,75 га) [10, с. 115—116].

ВИСНОВКИ

Підсумувавши вищесказане, зробимо висновок, що москвофіли та народівці мали особливі погляди на аграрну проблему, вбачаючи причину бідності українського народу в пияцтві та лінощах. Основним своїм завданням вони вважали допомогти більш заможним селянам, які мали певний стартовий капітал. Націонал-демократи виступали за парцеляцію поміщицьких землеволодінь, забезпечення селян достатньою кількістю землі, різні способи колективного ведення господарства для збільшення конкурентоспроможності господарств тощо.

Література:

1. Барвінський В. Вексель і лихва — наша біда / В. Барвінський. — Львів, 1875. — 55 с.

2. Барвінський В. Наші довги / В. Барвінський // Діло. — 1880. — № 10; 16. — С. 7—10; 12—13.

3. Барвінський В. Тридцять літ тверезості / В. Барвінський. — Львів, 1876. — 19 с.

4. Бачинський Ю. Україна irredenta / Ю. Бачинський. — Берлін, 1924. — 98 с.

5. Бачинський Ю. Rusland und Ukraine / Ю. Бачинський // ЦДАВО [Центральний державний архів Волинської області]. — Фонд 3934. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 4—9.

6. Будзиновський В. Аграрні відносини Галичини / В. Будзиновський. — Львів, 1894. — 110 с.

7. Будзиновський В. Хлопська посілість / В. Будзиновський. — Львів, 1901. — 124 с.

8. Войнаровський Т. Внесення п. Т. Войнаровського і товаришів в справі відродження селянства / Т. Войнаровський // Економіст. — 1908. — № 7. — С. 3—8.

9. Данилович С.В. в справі аграрних реформ: [Із нагоди проекту аграрної реформи о. Т. Войнаровського] / С. Данилович. — Львів, 1909. — 138 с.

10. Злупко С.М. Іван Франко і економічна думка світу / С.М. Злупко. — Львів: Вид. центр Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка, 2006. — 413 с.

11. Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може: [письмо до руських громадян] / С. Качала. — Львів, 1874. — 70 с.

12. Навроцький В. Подвійна крейдка / В. Навроцький // Діло. — 1881. — № 12. — С. 69—74.

13. Наумович І. Крепкая воля і неутомимий труд / І. Наумович. — Львів, 1878. — 41 с.

14. Наумович І. Пример подражания достойный / І. Наумович // Господар і промишленник. — 1880. — Ч. 6. — С. 86—87.

15. Обачний О. [Д. Тянячкевич]. Пожарні слуги / О. Обачний. — Коломия, 1878. — 12 с.

16. Олесницький Є. Сторінки з мого життя: [передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами] / Є. Олесницький. — Стрий: Щедрик, 2007. — 381 с.

17. Павлик М. Іван Наумович / М. Павлик // Народ. — 1891. — Ч. 19. — С. 249—252.

18. Павлик М. Кілька слів про працю / М. Павлик // Праса. — 1879. — № 4. — С. 9—11.

19. Терлецький О. Лихва на Буковині / О. Терлецький // Молот: зб. наук. пр. — 1878. — Вип. 1. — С. 133—144.

20. Франко І. Твори: [у 20-ти т.] / Іван Франко. — К.: Держ. вид-во худ. л-ри, 1956. — Т. 19. — 802 с.

21. Франко І. Твори: [у 50-ти т.] / Іван Франко. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 44. — Кн. 1. — 693 с.

22. Франко І. Твори: [у 50-ти т.] / Іван Франко. — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 44. — Кн. 2. — 766 с.

23. ЦДІА [Центральний державний історичний архів], м. Львів. — Фонд 663. — Оп. 1. — Спр. 7. — 55 арк.

24. Шульський М.Г. Земельні відносини у працях І. Франка / М.Г. Шульський // Регіональна економіка. — 2007. — № 2. — С. 248—253.

Стаття надійшла до редакції 25.11.2010 р.